

М. В. Жуйкова, А. В. Шевчук (Луцьк)

Дефініції конкретної іменникової лексики: теоретичні підходи і практична реалізація

Труднощі, з якими стикаються лексикографи при описі лексичного значення конкретної іменникової лексики, є предметом обговорення як у теоретичній площині, так і в практичному аспекті, найчастіше при аналізі дефініцій, що включені до вже здійснених лексикографічних праць. Іменникова лексика, і в першу чергу – номінації натуроб'єктів, виявляється надзвичайно складним предметом для лексикографічного опису, незважаючи на те, що часто йдеться про всім відомі, звичайні речі, такі як камінь, дерево, струмок, яйце, яблуко чи небо. При зверненні до дефініцій відповідних лексем, які подано в різних тлумачних словниках, одразу впадає в око той факт, що запропоновані дефініції відрізняються за кількістю диференційних ознак, їх сенсом та способом його представлення. Доречно запитати: чому дефініції тої ж лексеми (чи її еквівалентів в інших мовах) різні? Чим загалом визначається зміст дефініцій конкретної іменникової лексики? Очевидно, що існує низка об'єктивних чинників, що можуть впливати на зміст дефініцій. Назвемо серед них такі:

- 1) досягнутий рівень пізнання світу і домінуючий тип свідомості соціуму;
- 2) потенційна цільова аудиторія словника (носії мови чи іноземці, які її опановують);
- 3) міра поширення освіти на базовому (шкільному) рівні;
- 4) обсяг словника та його носій (дефініції в однотомовому паперовому словнику з необхідністю будуть лаконічнішими, ніж тлумачення в багатотомовому проєкті);
- 5) наявність і доступність інших джерел інформації;
- 6) загальні настанови укладачів словника щодо побудови дефініцій.

На останньому пункті варто зупинитися докладніше, бо саме він часто обговорюється в теоретичних працях з лексикографії та лексичної семантики. Нагадаємо, що в науковій парадигмі структуралізму домінував такий підхід, за якого словникову дефініцію уявляли як мінімальний набір необхідних і достатніх ознак поняття. Ця вимога в праці Юрія Апресяна (перше видання вийшло 1974 р.) звучала так: «Одиниці, що використовуються при тлумаченні, мають бути необхідними та достатніми для значення, яке пояснюється у словнику (мають бути перераховані всі семантичні компоненти слова, і тільки вони, визначення має бути точною синонімічною перифразою тої одиниці, що визначається» [Апресян 1995: 95]²². Яскравий приклад такого опису значення належить американському лінгвісту Юджину Найді. Він вважає, що в дефініцію лексеми *bat* «кажан» необхідно і достатньо включити дві ознаки: 'ссавець' та 'літає' (тобто самостійно пересувається в повітрі) [Найда 1983: 66]. Справді, крім кажана, на Землі нема таких ссавців, які б літали самостійно. Позірно цей опис задовольняє зазначеним вище теоретичним вимогам. Проте будь-хто, бодай мінімально обізнаний зі світом тварин, одразу зауважить, що приклад з лексемою *bat* є одиничним і не може служити зразком для опису назв інших тварин. Складно знайти якісь унікальні ознаки, властиві тільки крокодилам чи тільки кроликам, аби використати їх у тлумаченні як диференційні. Зауважимо, що орієнтація на ознаки, які були би необхідними і достатніми, завжди передбачає мінімізований опис лексичного значення, тобто дотримання принципу редукціонізму.

У деяких випадках намагання обмежитися в дефініціях необхідними і достатніми ознаками призводять до появи так званого замкненого кола. Наприклад, дуб визначають як дерево, на якому виростають плоди – жолуді; саме так описане відповідне слово в одному із сучасних словників італійської мови:

²²Усі українські переклади іноземних джерел належать авторкам.

Quercia – *alto albero che produce ghiande* «високе дерево, що дає жолуді» (DFLI: 786).

Справді, ця ознака має статус достатньої. Проте в дефініції жолудів, очевидно, з'являється згадка про дуб, бо інакше пояснити, що таке жолуді, неможливо, отже, у словнику утворюється замкнене коло.

Причина фактичної неможливості виокремлення необхідних та достатніх ознак криється передусім у семантичній природі більшості лексем на позначення натуроб'єктів. Дві названі вимоги (необхідність та достатність ознак) стосуються сфери логіки, а не сфери людського пізнання та його результатів. Через те вони можуть бути застосовані лише при описі тих лексем, що позначають ідеальні об'єкти, створені свідомістю людини, такі як *трикутник, ромб, куб, кут, коло, радіус, сфера, координата (широта і довгота), екватор, азимут* тощо. Коли ж ідеться про побудову дефініції для лексичного значення тих слів, що становлять повсякденний лексикон людини, наприклад, назв тварин та рослин, предметів меблів, посуду, одягу, частин тіла, то виявляється, що висунуті до тлумачення теоретичні вимоги (формування дефініції лише на основі необхідних та достатніх ознак поняття) нашоухуються на практичну проблему людського пізнання: які саме властивості реалій слід вважати необхідними і достатніми, а які можна зарахувати до несуттєвих та маргінальних і на цій підставі проігнорувати у словниковій дефініції.

Для того щоб чітко окреслити трудність, про яку йдеться, звернімося до тлумачень тої ж лексеми різних лексикографічних джерел. Наприклад, укладачам словників не вдається обійтися без дефініції такого звичного соматизму як *голова*. Які ознаки потрібно включати в тлумачення голови як органу тіла людини і тварин? Один із сучасних словників польської мови, «Великий словник польської мови» («Wielki słownik języka polskiego»), пропонує користувачеві таке визначення:

Głowa – *część ciała człowieka lub zwierzęcia, w której znajdują się mózg, oczy i uszy* «частина тіла людина чи тварини, в якій знаходиться мозок, очі та вуха» (WSJP).

Аналізуючи цю дефініцію з позиції необхідних ознак (тобто повноти опису лексичного значення), помічаємо, що серед них з якоїсь причини не зазначено рот. У користувача виникає питання: чому цей орган пропущено в тлумаченні, а інші прописані? В одному зі словників англійської мови, навпаки, в дефініції голови серед іншого названо рот, але не названі вуха: «Your head is the top part of your body, which has your eyes, mouth, and brain in it» «ваша голова є верхньою частиною вашого тіла, де знаходяться ваші очі, рот та мозок» (CCALD). Крім того, очевидно, що це тлумачення описує номінацію лише людської голови ('your head'), а не будь-яке застосування слова *head* щодо частини тіла. Чи може це означати, що для голови тварин дефініцію треба будувати якимось інакше?

Ще одне зауваження може виникнути в допитливого користувача в тому випадку, якщо він знає, що таке «достатні умови». У логіці умова достатності визначається так: якщо з наявності якогось n випливає m , то n є достатнім для m . Застосовуючи це правило до дефініції лексеми *голова*, ми могли б визначати її, тобто (m), або тільки через очі (n), або тільки через рот, або тільки через вуха, або через головний мозок. Лексикографи могли б надати перевагу й іншим ознакам із набору достатніх: крім голови, ніяка частина тіла не знаходиться у верхній позиції; тільки голову з тулубом поєднує шия. Обравши якусь одну ознаку з перерахованих, інші можна було б опустити. Якщо підходити до тлумачень іменникової лексики з позиції логічних вимог, доведеться визнати, що багато дефініцій є надмірними і могли би бути зредукованими. Для прикладу, один із словників англійської мови пропонує таке визначення для лексеми *head*, де згадано кісткову структуру та щелепи: «The top part of the body in humans, the apes, etc., or the front part in most other animals: in higher animals it is a bony structure containing the brain, and including the jaws, eyes, ears, nose, and

mouth» верхня частина тіла в людини, мавпи тощо, або передня частина в більшості інших тварин: у вищих тварин це кісткова структура, що містить мозок, а також включає щелепи, очі, вуха, ніс і рот» (WNWCD). Значна частина включених у це визначення ознак виходить за межі достатніх і є надмірною; в той же час перелік необхідних ознак, який забезпечує повноту опису реалії, завжди є відкритим і може бути розширеним (наприклад, чимало тварин мають на голові роги; у багатьох істот голова вкрита волоссям; риби не мають на голові вух тощо).

Апресян, працюючи над теоретичними засадами, що були покладені в основу опису значення конкретної іменникової лексики в новому лексикографічному проєкті «Активний словник російської мови» («Активный словарь русского языка»), фактично відмовився від вимоги необхідності ознак: «До тлумачень предметних іменників ... не висувається вимога повноти, тому що на цьому матеріалі вона в загальному випадку недосяжна. Цілком достатніми визнаються диференційні тлумачення, тобто тлумачення, хоча б мінімально відмінні в усіх семантично близьких лексем, які не є точними синонімами» (АСРЯ I: 22). Інакше кажучи, замість необхідних і достатніх ознак лексикографи мають шукати диференційні ознаки, що можуть служити засобом розмежування лексичних значень слів у певній тематичній групі.

Як новий підхід до дефініцій конкретної лексики в «Активному словнику російської мови» запропоновано певну модель опису, яка стосується не окремих лексем, а всіх одиниць, об'єднаних тою ж архісемою. «...Для тлумачення предметної лексики розроблена певна стратегія, яка полягає в тому, що тлумачення **кожного класу** (виокремлення наше – *М.Ж.*, *А.Ш.*) предметних лексем, зокрема імен природних об'єктів, відтворюють певну схему, єдину для цього класу. Зокрема, у тлумаченнях імен фруктів мають вказуватися: а) об'єкт, на якому вони ростуть; б) їх розмір; в) форма, зовнішній вигляд; г) колір; д) смак; е) щільність; ж) будова» (АСРЯ I: 22).

Справді, запропонована стратегія, застосована до іменників із тематичної групи «фрукти» та «ягоди», простежується дуже чітко. Однак аналіз іменників інших груп натуроб'єктів демонструє відхилення від стратегії. Наприклад, спільна модель відсутня в групі «дерева»: у дефініції включено типологічно різні ознаки описуваних позамовних об'єктів, в чому легко переконатися, навіть побіжно проаналізувавши декілька дефініцій.

Дуб – *крупное лиственное дерево с толстым стволом, ребристой толстой корой, тяжелой плотной древесиной и овальными листьями с волнистыми краями, плодами которого являются желуди* «велике листяне дерево з товстим стовбуром, ребристою товстою корою, важкою щільною деревиною та овальним листям з хвилястими краями, плодами якого є жолуді» (АСРЯ III: 27).

Ель – *хвойное вечнозеленое дерево с конусообразной кроной, короткими иглами и удлинёнными чешуйчатыми шишками, нижние ветки которого находятся невысоко от земли* «хвойне вічнозелене дерево з конусоподібною короною, короткими голками та подовженими лускатими шишками, нижні гілки якого розташовані близько до землі» (АСРЯ III: 336–337).

Верба – *дерево или кустарник, имеющий гибкие красноватые ветви и серо-желтые пушистые почки величиной с ноготь ребенка* «дерево або кущ з гнучкими червонуватими гілками та сіро-жовтими пухнастими бруньками розміром з дитячий ніготь» (АСРЯ II: 58).

Як бачимо, ознака 'плід' входить лише до тлумачення лексем *дуб* та *ель*, а ознака 'бруньки' – до тлумачення лексеми *верба*; в останній дефініції немає інформації про те, що це листяне дерево. Тільки в дефініції *берези* в АСРЯ зазначено ареал поширення цього дерева ('поширене у середній смузі'), проте немає даних про крону та деревино; для *бука* вказано розмір крони та подано інформацію щодо деревини ('з цінною твердою деревиною'), однак нічого не повідомляється про ареал поширення. Наведені приклади, як нам видається, можна розглядати як прояв глибокого розриву між деклараціями про наміри у

сфері лексикографічної діяльності і мовно-психологічною реальністю, яка всіляко протриває цим деклараціям. На нашу думку, якби укладачі словника АСРЯ усвідомлювали можливість застосування однотипної стратегії до словникового опису номінацій дерев, то така стратегія була б реалізована. Натомість однотипний опис відсутній навіть у групі дикорослих листяних дерев, достатньо добре відомих носіям російської мови.

Найчіткіше проблема побудови дефініцій іменникової лексики обговорюється в польському мовознавстві приблизно з 80-х років XX ст., причому не лише на рівні теоретичних постулатів, а й в суто практичній площині. Наголосимо на тому, що саме Польща є лідером серед слов'янських країн за кількістю створених тлумачних словників, починаючи від шеститомового словника авторства Самюеля Лінде (1807–1814 pp.) і завершуючи лексикографічним проєктом WSJP, який реалізується колективом лексикографів Інституту польської мови Польської Академії наук у Кракові одразу в електронній формі і постійно поповнюється. Керівнику WSJP, Пьотру Жмигородському, належить низка праць, присвячених як практичним, так і теоретичним засадам організації та структури словникових дефініцій, про що йтиметься нижче.

Як справедливо зазначила у недавній монографії польська дослідниця Станіслава Небжеговська-Бартмінська, «тлумачення мовних одиниць є важливою проблемою для лексикологів та лексикографів. За останні пів століття цілі, методи й об'єкти дефініцій стали ключовою темою лінгвістичних рефлексій, особливо в контексті зламу традиційних парадигм структуралізму і появи нових течій когнітивного та культурно-антропологічного спрямування» [Niebrzegowska-Bartmińska 2020: 136]. Зрозуміло, що вимоги виокремлення мінімальної кількості необхідних і достатніх ознак залишились в історії теоретичної лексикографії, проте відмова від певної хибної концепції сама по собі не розв'язує проблему, а лише унаочнює та загострює ті труднощі, які постають перед лексикографами-практиками.

Найважливіше теоретичне питання, що часто обговорюється в польських мовознавчих студіях, стосується опозиції між так званим науковим (енциклопедичним) знанням та відомостями власне побутового, повсякденного характеру в структурі дефініцій (ідеться про конкретну лексику, переважно про номінації натуроб'єктів). Відомо, що редактор найбільшого польського словника – десятитомового словника польської мови (із одинадцятим додатковим томом), Вітольд Дорошевський, декларував науковість дефініцій як один з базових принципів цієї праці. Він наполягав на тому, що тлумачний словник має виконувати місію поширення в суспільстві наукових знань про світ і повідомляти читачеві про суспільно важливі наукові досягнення. Справді, у словнику представлено багато таких відомостей про речі, які більше пасувало би подавати в енциклопедіях чи спеціальних виданнях (наприклад, в деяких тлумаченнях використані наукові терміни, що вимагає від користувачів володіння науковим апаратом певних галузей). Критика такого способу побудови дефініцій натуроб'єктів активно звучала в працях Мацея Гроховського, Єжи Бартмінського, Ришарда Токарського та інших польських науковців. Натомість було запропоновано обмежитися в дефініціях лише тими ознаками позамовних явищ, що відомі пересічним мовцям і в сукупності формують так звану наївну модель світу. Такі дефініції отримали назву когнітивних. На думку прихильників цього підходу, до набору диференційних ознак мають обов'язково включатися такі, що служать мотиваційною основою для вторинних значень лексеми та інших мовних явищ, таких як порівняння, фраземи, образні деривати (інакше кажучи, ті ознаки, що формують стереотипне уявлення про реалію в поточній мовній свідомості).

У своїх статтях, присвячених проблемі вмісту когнітивних дефініцій, Бартмінський показав, чим відрізняються наукові тлумачення зі словника за ред. Дорошевського та тлумачення, які корелюють з наївним образом світу, на прикладах польських лексем *świnia* «свиня», *gwiazda* «зірка», *słońce* «сонце» та ін. [Bartmiński 1984; Bartmiński 1988]. Спробою побудувати весь

лексикографічний проєкт на принципі когнітивних дефініцій став «Інший словник польської мови» («Inny słownik języka polskiego») за ред. Мірослава Банька; взірцем для нього був англійський словник «Словник Колінз Кобілд для впевненого та компетентного рівня володіння англійською мовою» («Collins COBUILD Advanced Learner's Dictionary»), що з'явився друком у 1990 р. У передмові до словника, а також у своїй монографії Банько наголошує на тому, що представлені дефініції мають неенциклопедичний характер: «Дефініції “Іншого словника польської мови» є принципово антиенциклопедичними, такими, що намагаються віддзеркалити наївний погляд на світ, але разом з тим не вступають у явний конфлікт з науковим знанням» (Ва́йко 2001: 85). Цей словник вийшов у Варшаві 2000 року і з того часу неодноразово зазнавав гострої критики, бо багато його тлумачень було визнано неповними і примітивними. На думку Жмигородського, несприйняття лексикографічної праці за ред. Банька значною мірою зумовлене тим, що польське суспільство (не лише мовознавці, а й широкі кола користувачів словників) було налаштоване бачити в тлумачних словниках дефініції енциклопедичного вмісту, тобто саме такі, що масово представлені у словнику за ред. Дорошевського. Енциклопедичну інформацію у цьому словнику «сформульовано офіційною мовою, а часом навіть майже науковою» (Żmigrodzki 2010: 35). У той же час Банько намагався сформулювати дефініції так, як би певне явище пояснювали звичайною побутовою мовою, використовуючи так звані контекстні тлумачення. Не можна не визнати, що чимало дефініцій зі словника Банька демонструють необхідну повноту опису та оптимальність при відборі диференційних ознак того чи того мовного знака, див., наприклад, визначення айсберга:

Góra lodowa – to potężna bryła lodu oderwana od lodowca i unoszona przez fale morskie, tylko w malej części widoczna nad wodą «це величезна брила льоду, що відірвалася від льодовика і переноситься морськими хвилями; лише невелику її частину видно над водою» (ISJP: 471).

Про перспективи втілення принципу когнітивних дефініцій у польську словникову практику Жмигродський пише: «Майже через два десятиліття після формулювання програми “польських когнітивістів» щодо опису значення всі вже усвідомлюють, що так званий наївний погляд на світ – це певна ідеалізація, що має мало спільного з реальністю» [Żmigrodzki 2009: 185]. Проте задля наукової об’єктивності слід зазначити, що багато дефініцій у WSJP практично повністю відтворюють ті тлумачення, які вміщено в ISJP, а подекуди навіть демонструють ще більший ухил у бік «когнітивності». Наприклад, визначення *кота* в WSJP базується на дефініції ISJP із долученням трьох ознак (наявність довгого хвоста, інформація про те, що ця тварина нявчить, а також ворогує з собакою):

Kot – *nieduże zwierzę domowe o miękkiej sierści, długich wąsach, łapach zakończonych pazurami i długim ogonie, wydające dźwięk zwany miauczeniem, hodowane dla towarzysztwa lub ze względu na jego umiejętność polowania na myszy, uważane za wroga psa* «невелика хатня тварина з м’якою шерстю, довгими вусами, з лапами, що завершуються кігтями, і довгим хвостом; видає звуки, що називають нявчанням; її утримують для товариства 156руп огляду на її здатність полювати на мишей; вважається ворогом собаки» (WSJP).

Цілком очевидно, що тут не йдеться ані про набір необхідних і достатніх ознак, ані про науковість опису, ані про реалізацію принципу редукціонізму. Це хороший приклад відбору таких ознак, що в сукупності становлять стереотип кота у наївній картині світу поляків і, до речі, пояснюють деякі власне мовні явища²³.

²³Для того щоб показати, наскільки різними бувають тлумачення номінацій тих самих реалій, причому звичних і добре відомих мовцям, наведемо ще одну дефініцію кота, подану в сучасному словнику італійської мови:

Gatto (f. -a) — *mammifero carnivoro; ha orecchie aguzze e tese e occhi adatti a scrutare la penombra; incede silenziosamente poggiando sul terreno solo le dita, munite di soffici cuscinetti sotto i quali sono nascosti gli artigli; è dotato di un`agilità non comune* «**кіт** (ж[іноче] [gatt]a) — м’ясоїдний ссавець, що має загострені і підняті вгору вуха та очі, здатні бачити в сутінках; ходить тихо, ступаючи лише пальцями лап, що мають м’які подушечки, під якими заховані кігті; наділений надзвичайною гнучкістю» (DFLI: 420).

Не можна не погодитися із Жмигродським в тому, що картина світу сучасної людини, що має як мінімум середню освіту, є сумішшю мовної інформації, уривків наукового знання та культурних відомостей, які набуваються переважно із сучасних засобів масової інформації. Вплив цих джерел на образи певних явищ, їх відбитки у свідомості мовців можуть бути представлені в різних співвідношеннях [Żmigrodzki 2009: 186]. Тому повна відмова від наукового знання виглядає в сучасному словнику недоречною; в багатьох дефініціях WSJP подається, поряд із загальновідомою, і наукова інформація, однак доволі обмежено.

Відзначимо ще один підхід, на якому наголосив Жмигродський у своїй статті. При побудові тлумачення лексикограф має оцінити, якою мірою пересічний мовець знайомий із позамовним явищем, і відповідно до цієї міри будувати словникові дефініції. Передусім це стосується тлумачень назв тварин та рослин. Ідеться про принцип диференціації тлумачень «залежно від того, чи стосуються вони видів, з якими так звана звичайна людина має прямий контакт (наприклад, собака, кіт, троянда) або знання про які ґрунтуються на культурних повідомленнях (корова, лев, миша, сурикат, жираф), або ті, які цілком невідомі поляку, а їх мовний образ (іноді крім знання назви) абсолютно порожній, як кабарга, ондатра, дурман та ін.» [Żmigrodzki 2009: 186]. Дефініції об'єктів другого типу можна будувати шляхом включення латинської назви та вказівки на те, де поширений певний вид. Щодо лексем третього типу, то крім латинської назви, в їхніх дефініціях можна подати інформацію про те, на яку іншу істоту, краще відому носіям польської мови, схожа описувана реальність.

Із тлумаченням, що його подано у WSJP, цю дефініцію об'єднує лише одна диференційна ознака (кігті на котячих лапах), отже, може здатися, що дві дефініції описують різних тварин. Насправді обидва тлумачення за набором поданих характеристик дозволяють носіям мови розпізнати ту саму істоту — домашнього kota. Показово, що змальовані у словниках портрети «польського» та «італійського» kota засновано переважно на перцептивних ознаках, що їх з легкістю виявляє будь-який мовець, у досвіді якого траплялись елементарні спостереження за котами.

Найскладнішим, очевидно, є відбір ознак для тлумачення тоді, коли йдеться про об'єкти, добре знані мовцям. З одного боку, такі дефініції ризикують стати тривіальними, див. Вище визначення kota. З іншого боку, саме в таких випадках є спокуса доповнення дефініції науковими ознаками реалії. «У першому випадку визначення мають зосереджуватися на спостережуваних і лінгвістично значущих ознаках об'єкта», – пише Жмигородський, покликаючись на точку зору Токарського [Żmigrodzki 2009: 186]. Однак далеко не всі іменники звичайного, повсякденного мовлення служать основою для лінгвістичних трансформацій, тому в їх дефініціях можуть бути відсутні ознаки такого роду. Що ж до спостережуваних ознак реалій, які мають бути представлені в дефініції, то проблема знов впирається в їх селекцію: що саме слід включати, а що ні, насправді вирішує лексикограф у кожному конкретному випадку. Отже, завжди є ризик суб'єктивності і випадковості, спокуса всеохопності чи, навпаки, обмеження мінімумом. «Редукція ознак, включених у дефініцію, до невеликої групи диференційних рис ... видається недопустимою, – твердить з приводу відбору ознак для тлумачення Бартмінський. – Вона містить елемент довільності і послаблює експлікаційну силу дефініції» [Bartmiński 1984: 9]. Очевидно, що науковець добре усвідомлював небезпеку волюнтаризму, невмотивованого включення / невключення до тлумачення певних характеристик позамовних об'єктів.

Відзначимо, що обстеження великого масиву дефініцій зоонімічної лексики у різних словниках англійської мови, яке здійснила Анастасія Шевчук у своєму дисертаційному дослідженні, засвідчило відсутність загальної системи словникового представлення лексичного значення, яка охоплювала б усі зооніми в межах одного словника [Шевчук, 2016]. Відсутність уніфікації призводить до кількісного та якісного варіювання набору релевантних ознак у різних лексикографічних джерелах. Інколи спостерігається тенденція до обмеження кількості ознак, особливо в тих випадках, коли йдеться про відомих, поширених тварин. Разом з тим укладачі деяких словників намагаються подати

про тварину різноманітну інформацію, що виразно виходить за межі власне лексикографічного опису і перетворює загальномовні тлумачні словники на подобу довідників із зоології.

Повертаючись до питання про добір релевантних ознак реалії, зауважимо, що практично всі дефініції конструюють лексикографи – науковці, що відбивають у тлумаченнях не лише власні, суб'єктивні уявлення про світ. Ідеться про колективну лінгвокультурну свідомість, яка об'єктивується у різноманітних текстах і носієм якої є, зокрема, і лексикограф, тобто фахівець, який має високу мовну компетенцію та відповідну теоретичну підготовку. Відбір ознак для включення в дефініції конкретної лексики загалом зумовлюється не бажанням чи примхами укладача дефініцій, а комунікативно-пізнавальною практикою всього колективу, який користується певною мовою. Відповідно, цей набір ознак може виявлятися змінним і залежним від умов існування колективу, ідеологічних та культурних настанов, поширених стереотипів, досягнутого рівня наукового знання тощо. Загальний принцип селекції ознак полягає в тому, що до тлумачення мають потрапляти в першу чергу ті семантичні компоненти, які корелюють з важливими для спільноти ознаками реалій. Для того щоб унаочнити наше твердження, знов звернімося до матеріалу словників.

У статті [Жуйкова, Йодловская 2021] проаналізовано 12 дефініцій лексеми для позначення *липи* у словниках різних мов. На перший погляд, ці дефініції не мали б суттєво відрізнятися, оскільки йдеться про той самий об'єкт живої природи. Проте в деяких сучасних словниках («Словник Колінз Кобілд для впевненого та компетентного рівня володіння англійською мовою», «Фундаментальний словник італійської мови») була виявлена нова і дещо несподівана характеристика липи: це дерево описується не як частина природної екосистеми (лісу), а як частина штучного урбаністичного середовища.

Tiglio – *alta e imponente pianta ornamentale, frequentemente posta nei viali e nei parchi per la bellezza del suo fogliame, per il gradito profumo dei suoi fiori e per l'ombra ampia che la sua grande chioma diffonde* «висока, значних розмірів декоративна рослина, що її часто висаджують на проспектах та в парках через красу її листя, приємний запах квітів та через значну тінь, яку дає її крона» (DFLI: 1028).

A linden is a large tree with palegreen leaves which is often planted in parks in towns and cities «липа – це велике дерево з блідо-зеленим листям, яке часто висаджують в парках міст та селищ» (CCALD).

Така ознака липи, як її використання в міському просторі для отримання тіні, є результатом суто прагматичного, антропоорієнтованого підходу і відбиває традиції певних спільнот та країн; звернімо увагу й на оцінний компонент *красиве листя*, якого загалом у дефініціях конкретної лексики прийнято уникати. Цікаво, що у більш традиційному за добором ознак «Словнику української мови» в 11 томах про тінь, яку дає липа, не йдеться, зате згадана така риса її квітів як медоносність:

Липа – *дерево з серцеподібним зубчастим листям і жовтим пахучим медоносним цвітом* (СУМ IV: 487).

Властивість липових квітів виділяти нектар, який збирають бджоли та переробляють у мед, не є ані необхідною, ані достатньою для опису цього дерева, проте вона виявляється з певного погляду важливою для спільноти, що користується українською мовою. У сучасному словнику словацької мови серед диференційних ознак подано іншу характеристику липи, а саме здатність м'якої липової деревини легко піддаватися обробленню:

Lipa – *listnatý opadavý strom z čeľade lipovitých s rozložitou korunou, srdcovitými listami, svetložltými voňavými kvetmi a s ľahko opracovateľným mäkkým drevom* «листопадне дерево з сімейства липових з розлогою кроною, листям у формі серця, світло-жовтими ароматними квітами та зручною для оброблення м'якою деревиною» (SSSJ).

Наскільки нам відомо, ця ознака у словникових дефініціях лексем на позначення липи є вкрай рідкісною²⁴. Її поява у словнику словацької мови вмотивована культурною практикою, а саме господарською діяльністю, що складалась протягом багатьох століть і не втратила актуальності дотепер.

Безглуздо ставити питання про те, які тлумачення липи «кращі», а які «гірші», бо вони відбивають різні сторони багатозарового концепту. Важливо інше: всі властивості липи, представлені у словникових дефініціях (загалом у 16 словниках було виявлено більше ніж 20 диференційних однак липи як дерева), відбивають людський погляд на це позамовне явище, виділяючи в ньому ті чи ті ознаки, які в певному сенсі є суттєвими для життя колективу. Це ті властивості позамовного об'єкта, які в першу чергу виокремлює людська свідомість та оцінює їх як важливі, тобто релевантні. Для липи, як свідчать тлумачні словники різних мов, такими ознаками є велика крона, світло-зелене листя серцевидної форми, невеликі жовті квіти з гарним запахом, що приваблюють бджіл, щільна тінь, яку дають дорослі екземпляри. Зауважимо, що всі названі ознаки є перцептивними, тобто такими, що містять базову інформацію, необхідну для подальшого глибшого осмислення концепту людською свідомістю (наприклад, ареал поширення липи, наявність видів, річний цикл розвитку тощо можуть бути встановлені лише після ідентифікації різних об'єктів за набором базових ознак).

Як зазначено у статті Маргарити Жуйкової та Аліни Йодловської, «вимоги необхідності та достатності ознак об'єкта в практичній лексикографії замінюються вимогами релевантності, тобто суттєвості, комунікативної виділеності ознаки для носія лінгвокультурної свідомості» [Жуйкова, Йодловская 2021: 64]. Такий підхід є єдиним реальним і практично можливим

²⁴Інколи, у випадку розщеплення основного значення за метонімічним типом, ця ознака може з'являтися при тлумаченні назви деревини, наприклад, знаходимо її у дефініції другого значення у словнику італійської мови авторства відомого лексикографа Альдо Габріеллі: *Tiglio 2. Il legno di questa pianta, bianco rosato, di facile lavorazione, molto fibroso* «деревина цієї рослини, біла з рожевим відтінком, легка в обробленні, дуже волокниста» (GDI).

при побудові дефініцій конкретної іменникової лексики, передусім номінацій природних об'єктів. Це твердження, засноване на емпіричному матеріалі словникових статей, тягне за собою важливі питання: що є джерелом релевантних ознак і якими методами їх можна виявляти.

Очевидно, що йдеться про такі завдання, які розв'язуються в межах психолінгвістичної галузі, причому розв'язуються передусім експериментальними прийомами. У «Проспекті активного словника російської мови» Апресян вказує на два джерела сучасних лексикографічних технологій: опертя на корпуси текстів й на лінгвістичні експерименти [Проспект 2010: 37–40]. У випадках, коли йдеться про побудову дефініції конкретної іменникової лексики, використання даних корпусів цілком виправдане, бо дозволяє виокремити певні концептуальні ознаки через семантичну сполучуваність базової лексеми й оцінити міру їх вагомості в семантичній структурі слова завдяки чиннику частотності. Про це йшлося у статті [Жуйкова 2015], де обговорювалась кореляція між тлумаченням лексем *яблуко* / *apple* в різних словниках та сполучуваністю цієї лексеми в текстах. Унаслідок аналізу текстового матеріалу, вибраного з національних корпусів української та англійської мов, ми отримали набір ознак, що характеризують яблука. На наступному етапі було проведене шкалування цих ознак за частотністю згадувань у текстових фрагментах. Не всі високочастотні ознаки, а лише деякі з них, передусім статичні (яблука круглі, мають соковитий м'якуш, їх шкірка зелена, жовта або червона, всередині плоду є насіння...) включаються до словникових тлумачень. Це служить підтвердженням припущення, що існує певна кореляція між набором частотних ознак, які реалізуються через сполучуваність опорного слова – імені концепту, та диференційних ознак у дефініціях словників. Отже, наївні, нестрогі з точки зору логіко-раціонального підходу словникові дефініції справді містять відсилки до релевантних для мовної свідомості властивостей позамовних об'єктів (принаймні до деяких з них).

Другим джерелом даних щодо релевантних ознак лексеми – імені концепту – служать психолінгвістичні експерименти, звернені безпосередньо до свідомості носіїв мови. Найкращі результати можна отримати, застосувавши різні типи асоціативних експериментів, хоча навряд чи можна організувати опитування таким чином, щоб його результати були спрямовані на виявлення виключно релевантних ознак концепту. Далі ми докладно покажемо, як можна застосовувати експериментальні методики, на одному прикладі.

У жовтні–грудні 2022 року Жуйкова розробила і провела вільний асоціативний експеримент, де серед 20 слів-стимулів було п'ять номінацій птахів (зозуля, сова, синиця, дятел, ластівка²⁵). Опитуваними стали особи від 18 до 77 років, обох статей, переважно мешканці двох областей України (Волинської, Львівської), з нечисленними включеннями мешканців інших регіонів (Запоріжжя, Києва, Вінниччини тощо). Усі опитувані є носіями української мови. Експеримент проводився в контактний спосіб, в усній формі, інтервал між двома словами-стимулами становив не більше 7 секунд. Список слів-стимулів було побудовано таким чином, щоб виникнення послідовних асоціацій було зведено до мінімуму.

Подаємо тут асоціативне поле слова-стимулу ДЯТЕЛ²⁶. Результати експерименту публікуємо вперше; дані щодо реакцій чоловіків (80 відповідей) та жінок (87 відповідей) не розмежовуємо. Загалом отримано 167 відповідей, з них неповторюваних 63.

²⁵Ці номінації відсутні в реєстрі слів-стимулів «Українського асоціативного словника», т. 1 та т. 3, Світлани Мартінек (2007, 2021). У словнику подано асоціативні поля таких номінацій птахів: сороки, ворони, ворона, солов'я, горобця, орла, сокола, голуба, лелеки, лебеда, журавля, півня, курки.

²⁶Асоціативне поле стимулу ДЯТЕЛ служить найкращим джерелом інформації про ядро відповідного концепту серед асоціативних полів номінацій інших птахів. Це пов'язано з тим, що концепт ДЯТЕЛ практично позбавлений нашарувань, зумовлених національно-культурними чинниками. Натомість у полях стимулів — назв інших птахів — такі реакції виявляються доволі численними. Наприклад, у полі слова ЗОЗУЛЯ ми виявили незначну кількість ознак, що вказують на саму пташку та її поведінку, проте масово з'являлись реакції, мотивовані легендами про зозулю та її стереотипом в українській культурі (*гроші, мачуха, погана матір, сирота, зрада, багатство, вік, роки* та ін.).

Дятел 167 / 63

дерево (29), стук (14), птах (11), дзьоб (9), ліс, стукати (6), звук, пташка, стукає (5), дуб, стукіт (4), дупло, дурень, ідіот, санітар, тупий (3), довбати, дурний, лісовий лікар, молоток, санітар лісу, червоний (2), акробат, вісточка, впертий, вуді, гостроокий, довбає, довбень, довгий дзьоб, друг, захист, кольоровий, комахи, користь, лікар, лікар дерев, лікування, лікує, лісова галявина, літати, моє прізвисько, назойливо, настирливий, нерозумний, ніс, пір'я, помічник, постійність, працювати, птаха, роботяга, рятувальник, санітар, строкатий, стукає по стовпі, стукач, тук-тук, тупень, фарби, червона шапочка, шум, язик (1)

Оскільки нас цікавлять не вербальні форми реакцій респондентів, а передусім ті концептуальні ознаки, які було актуалізовано у свідомості носіїв мови у відповідь на стимул ДЯТЕЛ, ми групуємо відповіді, виходячи з їх семантичної близькості. Максимальна група реакцій пов'язана зі стуком по дереву (*стук, стукає, стукати, шум, звук, тук-тук, стукач, стукіт, довбає* та под.). На другому місці за кількістю опинились реакції, що вказують на загальне середовище чи на те місце, де перебуває дятел; вербально вони представлені лише трьома лексемами: *дерево, ліс, дуб*. Наступною в полі йде група реакцій, які відбивають зовнішні ознаки дятла, сприйняті зором. Це ознаки, що вказують переважно на забарвлення пір'я та на дзьоб птаха. Значною за кількістю і різноманітною за втіленням виявилась група таких реакцій, що корелюють з роллю дятла в екосистемі (*санітар, санітар лісу, помічник, лісовий лікар, лікує, лікування, лікар дерев, захист, друг, користь, рятувальник* та ін.). Загальна категоризація, представлена трьома лексемами (*птах, пташка, птаха*), дала приблизно такий самий відсоток реакцій, що й попередня група. Поза цими групами в нас є дві реакції: *комахи* (1) та *дупло* (3).

Для зручності подаємо розподіл реакцій у таблиці 1.

Звуки, що їх видає дятел	Середовище	Зовнішні ознаки дятла	Роль в екосистемі	Категоризація	Разом реакцій у полі
40 реакцій, 24,0 %	39 реакцій, 23,4 %	21 реакція, 12,6 %	17 реакцій, 10 %	15 реакцій, 9 %	132 реакції, 79 %

Табл. 1. Кількісний розподіл реакцій, що корелюють з поняттям ‘птах’, в асоціативному полі стимулу ДЯТЕЛ

Якщо до отриманої кількості додати чотири реакції *комахи* та *дупло*, то виявиться, що реакції, безпосередньо пов’язані з птахом, становлять трохи більше 81 % обсягу асоціативного поля. Частина інших реакцій відсилає до некодифікованого вживання слова *дятел* на позначення людини (*тупий, ідіот, дурень, нерозумний* тощо). Таким чином, експеримент актуалізував принаймні частину ознак, які входять до концепту ДЯТЕЛ у пересічного носія української мови. Серед них, як показують реакції у полі, майже половину становлять перцептивні характеристики: звуки, що їх чує людина, та зовнішній вигляд птаха, передусім його забарвлення. Можна припускати, що бодай частина респондентів ідентифікує дятла на основі власного досвіду, хоча в більшості випадків для сучасної людини, що мешкає у місті, джерелом інформації про птахів служать картинки, відеоматеріали та різноманітні тексти.

Наступним етапом нашої роботи став аналіз дефініцій лексем, що позначають дятла, у тлумачних словниках різних мов: української, польської, словацької, чеської, болгарської, російської, англійської та італійської.

(1) **Дятел** – лісовий з довгим, гострим та міцним дзьобом птах, який добуває їжу з щілин кори дерева (СУМ II: 451).

(2) **Dzięciol** – *Picus*, pтак z rodziny tej samej nazwy (*Picidae*) o silnym dziobie, wysuwalnym ostrym języku, budowie ogona przystosowanej do wspinania się, zwykle jaskrawym ubarwieniu głowy; gnieździ sięw dziuplach «*Picus*, птах з однойменної

родини (*Picidae*) з міцним дзьобом, висувним гострим язиком, будовою хвоста, пристосованою до лазіння, зазвичай з яскраво забарвленою головою; гніздиться в дуплах» (SJP).

(3) **Dzięcioł** – *nieduży ptak o długim mocnym dziobie, różnokolorowym upierzeniu i długim ogonie, żyjący w dziuplach drzew i żywiący się owadami, które wydłubuje dziobem i językiem spod kory drzew, a także roślinami i nasionami* «невеликий птах з довгим міцним дзьобом, різнобарвним оперенням і довгим хвостом, що живе в дуплах дерев і харчується комахами, яких видобуває дзьобом і язиком з-під кори дерев, а також рослинами і насінням» (WSJP).

(4) **Dzięcioł** – *Picus, ptak żyjący w lasach całego świata, charakteryzujący się dużą głową, mocnym, długim dziobem i ogonem przystosowanym do podpierania się* «*Picus*, птах, що живе в лісах по всьому світу, характеризується великою головою, сильним довгим дзьобом і хвостом, пристосованим для опори» (USJP).

(5) **Ďatel** – *mocný, často pestro sfarbený vták s rovným dlátovitým zobákom, ktorým vyberá z kôry a z dreva stromov lesných škodcov, žijúci v lesoch, sadoch a v záhradách* «сильний, часто яскраво забарвлений птах з прямим долотоподібним дзьобом, яким він збирає лісових шкідників з кори та деревини дерев; живе в лісах, садах» (SSSJ).

(6) **Datel** – *černý šplhavý pták s delším klínovitým zobákem, kterým vybírá z kůry stromů dřevokazné škůdce* «чорний лазаючий птах з довгим дзьобом у формі клину, який він використовує для вибирання з кори дерев шкідників, що руйнують деревину» (ISSČ).

(7) **Кълвач** – *катерлива птица, която кълве по дърветата и се храни с червеи изпод кората* «лазаючий птах, який довбає дерева і живиться черв'яками з-під кори» (БТР: 403).

(8) **Кълвач** – *катерлива горска птица, която гнезди по дупки в дървета и се храни с червеи* «лазаючий лісовий птах, який гніздиться в дуплах дерев і живиться черв'яками» (РСБКЕ I: 675).

(9) **Дятел** – *лесная птица размером с голубя с пестрым оперением и крепким клювом, которая живет в дуплах деревьев и добывает насекомых, долбя клювом кору дерева* «лісовий птах розміром з голуба зі строкатим оперенням і міцним дзьобом, що живе в дуплах дерев і добуває комах, довбаючи дзьобом кору дерева» (АСРЯ ІІІ: 315).

(10) **Woodpecker** – *any of numerous usu. brightly marked climbing birds with stiff spiny tail feathers and a chisel-like bill used to drill into trees for insects* «один з численних зазвичай яскравих лазячих птахів із жорстким колючим пір'ям на хвості та схожим на долото дзьобом, яким він робить отвори в деревах, щоб знайти комах» (MWD: 841).

(11) *A woodpecker is a type of bird with a long sharp beak. Woodpeckers use their beaks to make holes in tree trunks* «Дятел – вид птахів з довгим гострим дзьобом. Дятли роблять дзьобами отвори у стовбурах дерев» (CED).

(12) **Woodpecker** – *a bird that climbs trees and taps them rapidly with its beak to find insects* «птах, який вилазить по деревах і швидко стукає по них дзьобом, щоб знайти комах» (OALDCE: 1373).

(13) **Woodpecker** – *a bird that uses its strong beak to make holes in tree trunks in order to find insects to eat* «птах, який своїм сильним дзьобом робить отвори в стовбурах дерев, щоб знайти комах для їжі» (CDE).

(14) **Picchio** – *nome di alcuni uccelli dell'ordine dei Piciformi che si arrampicano lungo i tronchi degli alberi e, con ripetuti colpi del lungo e robusto becco, ne forano la corteccia per estrarne le larve e gli insetti di cui si nutrono* «назва деяких птахів ряду *Piciformes*, які вилазять по стовбурах дерев і повторювальними ударами довгого і міцного дзьоба продірявлюють кору, щоб витягнути з неї личинок і комах, якими вони харчуються» (GDI).

Ці тлумачення містять певну кількість ознак, що їх укладачі словників приписують дятлу. Цікаво простежити за кореляціями між тими характеристиками, які ми виявили в асоціативному полі слова-стимулу ДЯТЕЛ, і диференційними ознаками, що потрапили у словникові дефініції.

Перцептивні ознаки, які стосуються зовнішнього вигляду дятлів, подають усі словники. Лексеми на позначення дзьоба згадано у 12 дефініціях з 14, виняток становлять обидва словники болгарської мови. Проте в однотомовому словнику болгарської мови (БТР) у тлумаченні використано дієслово зі значенням «довбати» (*кълве по дърветата*), в актантній структурі якого міститься вказівка на інструмент (дятел довбає дерево дзьобом). Тому можна вважати, що інформацію про дзьоб дятла подають майже всі словники; для групи обстежених дефініцій частотність цієї ознаки є максимальною. Дзьоб схарактеризовано загалом як довгий, сильний, гострий, міцний, прямий, а також докладніше: як долотоподібний і клиновидний. Рідше в дефініціях згадується хвіст, див. всі тлумачення з польських словників (2), (3), (4), а також (10); ще рідше до дефініцій включають вказівку на язик, див. (2). Серед загальних перцептивних ознак дятла словники часто подають також забарвлення тіла (строкате, яскраве, різнокольорове), див. (3), (5), (6), (9), (10) чи забарвлення пір'я голови, як у (2).

В асоціативному експерименті ми отримали фактично ті самі зовнішні ознаки дятла (забарвлення, дзьоб, язик), однак у спрощеному варіанті, без докладного опису, що загалом природно для умов експерименту, в якому від реципієнтів вимагається назвати лише одну реакцію на слово-стимул.

Друга група ознак, що об'єднує словникові дефініції та реакції опитуваних, стосується середовища, де живе дятел. У полі з'явилися реакції *дерево, ліс, дуб*, а також *дуло*. У словникових тлумаченнях ліс згадано в (1), (4), (5), (8) та (9); у словнику (5) зазначено, що дятли живуть також і в садах. Локатив *дуло* включено в дефініції двох польських словників, див. (2) та (3), а також у визначення з академічного словника болгарської мови, див. (9). Натомість локативна ознака 'дерево' в тлумаченнях виявляється дуже стійкою: вона відсутня лише в (2) та (4), однак у тлумаченні (2), взятому зі словника польської мови за редакцією Дорошевського, подано ознаку 'дуло' як місце, де дятли гніздяться. В асоціативному полі слова-стимулу ДЯТЕЛ реакція

дерево виявилась найбільш частотною (29 реакцій, 17 % від усіх відповідей респондентів), що свідчить про високу міру асоціативного зв'язку між птахом та місцем, де він перебуває. Зауважимо, що всі ілюстрації дятла, які подають у підручниках, книжках для дітей чи словниках, зображають цього птаха у вертикальному положенні на стовбурі дерева, а не в польоті, на землі чи, наприклад, з головою, що виставлена з дупла. Отже, у свідомості носіїв багатьох культурних традицій дятел – це птах, який сидить на стовбурі і своїм міцним дзьобом безперервно довбає дерево.

Звернімо увагу на відсутність у словникових дефініціях будь-якої інформації про звуки, пов'язані з дятлом. В асоціативному експерименті, навпаки, група відповідей, що вказують на звуки, виявляється дуже вагомою; сумарно такі реакції складають близько чверті асоціативного поля. Ця позірنا суперечність роз'яснюється доволі просто: у тлумачення включаються дані про ті звуки, що їх птахи створюють своїм голосовим апаратом, див. визначення синиці, солов'я, вільшанки та сороки:

Sikora – *niewielki ptak śpiewający, charakteryzujący się krótkim dziobem i barwnym upierzeniem, często żółtym na brzuszku* «синиця – невеликий співочий птах, який має короткий дзьоб і різнокольорове оперення, часто жовте на черевці» (WSJP).

Słowik – *Luscinia, ptak wędrowny, zimujący w Afryce, odznaczający się pięknym głosem o dużej skali tonów* «соловей – *Luscinia*, перелітний птах, що зимує в Африці, відзначається прекрасним голосом з великою гамою тонів» (USJP).

Rudzik – *niewielki ptak leśny o szarobrunatnym upierzeniu, mający rudawy przód ciała; wydaje melodyjne odgłosy, zwane śpiewem* «вільшанка – невелика лісова пташка з сіро-бури оперенням, що має червонувату передню частину тіла; видає мелодійні звуки, які називаються співом» (WSJP).

Вільшанка – *невеличка перелітна співуча пташка* (СУМ I: 676).

Сорока – лісовий птах родини воронових з довгим хвостом і чорно-білим пір'ям, що видає характерні звуки – скрекотіння (СУМ ІХ: 463).

Натомість звуки, які ми звикли асоціювати з дятлом, виникають при ритмічних ударах міцного дзьоба по стовбуру дерева і, таким чином, відрізняються за джерелом від співів соловейка, цвірінькання синиці і каркання ворони. Проте наївна мовна свідомість включає в образ дятла рівномірний стукіт по дереву, оскільки більшість птахів люди пізнають саме за звуками, що їх воничують.

Відзначимо також ще одну невідповідність між даними експерименту та ознаками, включеними в дефініції: близько 10 % поля становлять ознаки, що вказують на функцію дятла в екосистемі лісу, тоді як у тлумаченнях ця риса відсутня. Опитувані оцінюють роль цієї пташки як сприятливу, на що вказують реакції з позитивною семантикою (*помічник, користь, лікує...*). На нашу думку, відповідна ознака дятла релевантна принаймні для частини опитуваних, які сформовані в українському мовно-культурному просторі; її релевантність може виявитися суттєво вищою в умовах активного поширення екологічної свідомості, зокрема, у носіїв інших мов.

Таким чином, реакції, що утворили українське асоціативне поле лексеми ДЯТЕЛ, значною мірою збігаються з тими ознаками дятла, які включаються в дефініції словників різних мов. Експеримент, безпосередньо звернутий до свідомості мовців, дозволив отримати саме ті ознаки, які є релевантними для мовно-культурної спільноти. Доречно припускати, що описане асоціативне поле не матиме суттєвих відмінностей у порівнянні з іншими асоціативними полями, які можуть бути отримані в інших опитуваннях.

Підсумовучи все сказане вище, зробимо декілька висновків. Конкретна іменникова лексика, яка становить важливий сегмент у мовленні будь-якої людини, є складним об'єктом для словникового опису, і в першу чергу при доборі ознак для відповідних дефініцій. Намагання виробити загальні принципи опису лексичного значення, як правило, залишались у статусі теоретичних

міркувань. Зокрема, у лексикографічній практиці ніколи не був втілений принцип добору таких ознак, які були би необхідними і достатніми для диференціації лексичних значень слів. Натомість дані словників свідчать, що тлумачення іменникової лексики (передусім натуроб'єктів) переповнені характеристиками, які на перший погляд видаються нелогічними, невмотивованими, часом просто зайвими. Однак насправді включення таких ознак у тлумачення не завжди є випадковим: у них простежується важлива тенденція, яку (неусвідомлено) відчують лексикографи і відображають у дефініціях. Ідеться про релевантність тих чи тих рис позамовного явища, в першу чергу – для комунікативно-когнітивної діяльності спільноти, яка користується мовою. Так, для українців виявляється більш суттєвою ознакою липи те, що її квіти є добрим медоносом, ніж те, що в цього дерева велика крона. З чисто прагматичного погляду зрозуміло, що ці ознаки як розпізнавальні є нерівноцінними: два-три тижні цвітіння проти п'яти-шести місяців наявності на дереві листя, проте словник акцентує на одній рисі та ігнорує іншу, бо саме перша ознака більшою мірою підтримується комунікативною практикою.

Проблема виявлення релевантних ознак, які могли би служити основою для побудови дефініцій, видається нам доволі складною, проте вона може бути розв'язана, принаймні в першому наближенні, шляхом застосування сучасних методик. Ідеться про цілеспрямоване обстеження корпусу текстів, яке може виявити певні концептуальні ознаки через сполучуваність того чи того слова (особливо коли врахувати можливості структурування корпусів за типами і характером текстів, за часом їх створення тощо). Очевидно, що менш релевантні ознаки корелюють з такими складниками текстів, які з'являються в них рідше, і навпаки.

Другим прийомом, що сприяє виявленню рис позамовних явищ, важливих для мовно-культурного колективу, є вільний асоціативний експеримент. Ми показали, що в принципі може існувати кореляція між

ознаками натуроб'єкта, наявними у свідомості носіїв мови, та тими характеристиками, які включаються у дефініції тлумачних словників як дескриптивні ознаки. Для зіставлення ми використали лише один приклад, а саме асоціативне поле лексеми-стимулу ДЯТЕЛ. Справді, більшість ознак цього птаха, які актуалізовані у свідомості носіїв мови і проявились у вільному асоціативному експерименті, можуть вважатися релевантними для мовно-культурної спільноти українців. Однак слід мати на увазі, що розглянутий випадок кореляції між асоціативним полем та словниковими тлумаченнями не може сприйматися як певний універсальний зразок при проведенні досліджень, спрямованих на виявлення релевантних рис концепту. Реакції, викликані словами-стимулами, далеко не у всіх випадках можуть інтерпретуватися в аспекті вагомості ознак концепту. Відповідно, не всі властивості об'єктів, що включаються у тлумачення як дескриптивні ознаки лексеми, можуть реалізуватися в асоціативних полях слова-стимулу, бо останні, як правило, виявляють лише стереотипні ознаки, відомі більшості мовців. Окрім того, існує чимало психологічних чинників, які призводять до витіснення ознак реалії, справді релевантних для носіїв певної мови, на периферію відповідного асоціативного поля. Отже, було би недоречно очікувати повної чи навіть часткової відповідності між словниковими дефініціями та асоціативними полями, проте опертя на асоціативний експеримент може виявитися важливим допоміжним прийомом для підтвердження релевантності ознак, що їх лексикографи включають у дефініції конкретної іменникової лексики.

СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ПРАЦЬ

АСРЯ – Активный словарь русского языка. Отв. ред. акад. Ю. Д. Апресян. Москва: Языки славянской культуры. Т. 1, 2014. Т. 2, 2014. Т. 3, 2017.

БТР – Андрейчин Л., Георгиев Л., Илчев С. и др. Български тълковен речник. 4-то изд. София: Наука и изкуство, 1996.

РСБКЕ – Речник на съвременния български книжовен език. София: Българска академия на науките, 1955–1959.

СУМ – Словник української мови: в 11 тт. АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980. URL: <http://sum.in.ua/>

CCALD – Collins COBUILD Advanced Learner's Dictionary. URL: <https://www.collinsdictionary.com>.

DFLI – Dizionario fondamentale della lingua italiana. Istituto geografico De Agostini, S.p.A., Novara, 1999.

GDI – Gabrielli Aldo. Grande Dizionario Italiano, a cura di Massimo Pivetti e Grazia Gabrielli. Milano: U. Hoepli, 2008. URL: https://www.grandidizionari.it/Dizionario_Italiano.aspx?idD=1.

ISJP – Inny słownik języka polskiego. Red. M. Bańko. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. T. 1–2. 2000.

ISSČ – Internetový slovník současné češtiny. URL: <https://www.nechybujte.cz/slovník-soucasne-cestiny>.

MWD – Merriam-Webster's Dictionary of English Usage. Springfield, Mass.: Merriam-Webster, Inc., 1994.

OALDCE – Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. Fourth Edition. A. S. Hornby. New York: Oxford University Press Inc., 1989.

SJP – Słownik języka polskiego, red. W. Doroszewski, t. I–XI. URL: <http://sjp.pwn.pl/doroszewski/lista>.

SSSJ – Slovník súčasného slovenského jazyka. Slovníkový portál Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV. Institute of Linguistics Ľ. Štúra SAV. Lingea s.r.o. URL: <https://slovník.juls.savba.sk/?w=%C4%8Fate%C4%BE&s=exact&c=O64d&cs=&d=sssj#>

USJP – Uniwersalny słownik języka polskiego, red. S. Dubisz, t. 1 4, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003. Wersja komputerowa [CD-ROM], Warszawa, 2004.

WSJP – Wielki słownik języka polskiego PAN, red. P. Źmigrodzki, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków. URL: <http://www.wsjp.pl>.

WNWCD – Webster's New World College Dictionary. URL: <https://www.yourdictionary.com/about/websters-new-world-college-dictionary.html>

ЛІТЕРАТУРА

Апресян Ю. Д. Избранные труды: в 2 т. Москва: Языки русской культуры, 1995. Т. 1. Лексическая семантика (синонимические средства языка).

Жуйкова М. В. Структура словникової дефініції в аспекті антропоцентризму. *East European Journal of Psycholinguistics*. V. 2, № 2. 2015. С. 48–54.

Жуйкова М., Йодловская А. К проблеме построения словарных толкований конкретной именной лексики (флора и фауна). *Вопросы лексикографии*. 2021. № 19. С. 52–74.

Мартінек С. В. Український асоціативний словник: У 2 т. Т. 1. Від стимулу до реакції. Львів, 2007.

Мартінек С. В., Мітьков В. С. Український асоціативний словник. Т. 3. Від стимулу до реакції. Львів, 2021.

Найда Ю. Процедуры анализа компонентной структуры референционного значения. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XIV. Москва: Прогресс, 1983. С. 61–84.

Перспект активного словаря русского языка. Москва: Языки славянских культур, 2010.

Шевчук А. В. Принципи лексикографічного опису зоонімів у словниках сучасної англійської мови: дис. ...канд. філол. наук: 10.02.04. Запоріжжя, 2016. URL: http://phd.znu.edu.ua/page/dis/02_2016/Shevchuk_dis-.pdf

Bańko M. Z pogranicza leksykografii i językoznawstwa. Warszawa, 2001.

Bartmiński J. Definicja leksykograficzna a opis języka, w: Słownictwo w opisie języka. Katowice: UŚ; 1984. S. 9–21.

Bartmiński J. Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji, w: Konotacja. Lublin: UMCS. 1988. S. 169–183.

Niebrzegowska-Bartmińska S. Definiowanie I profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce. Lublin: UMCS. 2020.

Żmigrodzki P. Najważniejsze zasady opisu znaczenia w «Wielkim słowniku języka polskiego». *Linguistica Copernicana*. Nr 1 (1). 2009. S. 183–197.

Żmigrodzki P. Definicja leksykograficzna a opis języka – ćwierć wieku później. Jeszcze o roli naiwnego obrazu świata w definiowaniu. w: Etnolingwistyka a leksykografia, Opole, 2010. S. 33–40.